
Л.Гриневич

**ПРО ОДИН ТАЄМНИЙ ПРОЕКТ СТАЛІНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА
КІНЦЯ 1920-х рр.**

У серпні 1926 р. Штаб РСЧА підготував ґрунтовну “Доповідь про оборону СРСР”, в якій, крім суто військових, містилися характеристики морально-психологічного стану армії, а також прогнози щодо готовності суспільства боронити радянську владу у разі можливої війни¹. Військові аналітики загострювали увагу на визначальній ролі настроїв селянства як найчисельнішої верстви населення й підкреслювали, що ці останні значною мірою залежатимуть “від конкретних умов (до моменту війни) економічного внутрішнього становища СРСР”². Запровадження з початку 1928 р. нової політики в аграрній сфері, що являла собою другу редакцію “воєнного комунізму”, і, відповідно, колосальний сплеск негативних політичних настроїв у масі селянства зробили очевидною перспективу постання чисельної п’ятої колони у радянському тилу. Це, у свою чергу, примусило сталінське військово-політичне керівництво впритул зайнятися проблемою вироблення системи превентивних заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію негативного розвитку подій у найкритичніший для влади момент. Першорядну роль у цьому відношенні мали відіграти органи ОДПУ, які з початком сталінської “революції згори” стали нарощувати зусилля у напрямі “чистки” тилу від потенційно нелояльних елементів. Поряд із цим певні надії покладалися на спеціально підготовлені комуністичні загони, цілком таємний проект організації яких зародився у тиші кремлівських кабінетів і став впроваджуватися у життя під прикриттям Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (ТСОавіахіму) з літа 1928 р. Дана наукова розвідка присвячена висвітленню цієї маловідомої сторінки історії, зокрема з’ясуванню обставин створення, характеристиці призначення та частини бойової діяльності комуністичних загонів.

22 серпня 1928 р. на ім’я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора надійшла директива ЦК ВКП(б) під грифом “Цілком таємно. Зберігати на правах шифру. Підлягає поверненню”, що містила вказівку негайно приступити до розгортання у республіці мережі комуністичних загонів³. Масштабність і серйозність проекту засвідчували категоричні вказівки на цілком таємний його характер, а також доданий до директиви пакет документів: детально розроблене “Положення про комуністичні загони (на військовий

час)⁴ та штатні розклади управління дивізії, стрілецького полку, окремого стрілецького взводу, окремої стрілецької роти, окремого стрілецького батальйону, окремого кавалерійського ескадрону, що мали у сукупності складати той чи іншій комуністичний загін⁵.

Відповідно до “Положення” основним призначенням комуністичних загонів проголошувалося “військове навчання і бойове згуртування місцевих партійних організацій для постійної готовності сприяти організації військово-хімічної оборони у крупних промислових, адміністративних і залізничних центрах, а також для надання у крайніх випадках допомоги частинам і місцевим органам радянської влади у придушенні антирадянських виступів, у боротьбі з бандитизмом, масовим дезертируванням і диверсійною діяльністю противника”⁶. Безпосередньо формуванням загонів мали займатися окружні партійні комітети, проте самі загони планувалося створювати лише у масштабі великого міста або району. До складу загону згідно з “Положенням” належало зараховувати в обов’язковому порядку усіх членів і кандидатів ВКП(б), що не перебували у лавах Червоної армії і не мали виразних фізичних вад, почасти комсомольців і навіть окремих позапартійних, ясна річ з числа абсолютно надійних елементів. Кадр начскаду загону мав призначатися партійним комітетом з числа професійних військових за узгодженням з військовим командуванням – окружним військовим комісаріатом або ж командуванням полку, дивізії, корпусу, що дислокувалися у районі комплектування комуністичного загону. Військове командування також мало опікуватися постачанням загонів зброєю та вогнеприпасами. А ось навчання особового складу передбачалося здійснювати через відповідні структури ТСОавіахіму: у мирний час за 32 годинною програмою лише з ненавченими, у військовий – шляхом проведення короткотермінових тактичних зборів із новачками та навченими та додатково по тій же 32 годинній програмі з ненавченими. Мобілізаційний план комуністичного загону розглядався як складова мобілізаційного плану того чи іншого окружного партійного комітету, тож в основу його мали бути покладені загальні вказівки “Тимчасового наставляння по мобілізаційній підготовці партійних організацій”. Поряд із цим у “Положенні” спеціально оговорювалася можливість передбачення у мобілізаційному плані “спеціальних політичних заходів”, розроблених парткомітетами сумісно з ОДПУ⁷.

Вже 5 вересня 1928 р. ЦК КП(б)У направив усім секретарям окружних партійних комітетів республіки, а також Молдавському

ОПК директиву № 042106/т, запропонувавши їм прийняти вищезазначену директиву ЦК ВКП(б) для керівництва і негайного виконання (відомості щодо плану розгортання загонів окружні партійні комітети мали представити не пізніше 15 жовтня поточного року)⁸. Українське партійне керівництво так само робило особливий наголос на потребі дотримання повної таємності при формуванні загонів. Власно кажучи, відомості про належність до складу віртуальних комуністичних загонів належало приховувати навіть від їх бійців та командирів. “При складанні іменних списків, – зазначалося у документі, – не припускати розголошення [інформації] про підготовку до створення загонів. Ніхто з намічених [до складу загону] до моменту зборів для виконання оперативних завдань не має бути обізнаним [про свою належність до загону]”⁹.

Збереженню таємниці мала сприяти й заборона проведення у мирний час будь-яких спеціальних медичних обстежень бійців комуністичних загонів, а також система їхньої підготовки у складі військово-хімічних команд ТСОавіахіму, дійсне призначення яких мало бути відомим лише членам мобілізаційної трійки окружного партійного комітету і начальнику окружного відділу ДПУ. “Офіційна мета створення військово-хімічних команд, – зазначалося у директиві ЦК КП(б)У, – підготовка повітряно-хімічної оборони тилу, вироблення інструкторів для низових військово-хімічних гуртків і створення взірцевих команд. Фактична ж мета створення цих команд полягає у тому, щоб мати навчену частину людей, на яких можна було б покласти військову охорону міста., виконання завдань військової розвідки, прикриття мобілізації, боротьбу з дезертирством, і які були б здатні чинити опір контрреволюційним повстанням і бандитизму”¹⁰. Принагідно відзначимо, що для тренування бійців майбутніх комуністичних загонів у складі окружних підрозділів ТСОавіахіму мали створюватися не лише військово-хімічні, але й снайперські гуртки. Фактична мета цих останніх, як свідчить один із підготовчих документів, цілком і повністю співпадала з метою організацією військово-хімічних команд, офіційно ж метою їхнього створення проголошувалося “культивування стрілецького спорту, готування з числа снайперів інструкторів для низових військово-стрілецьких гуртків і команд Тсоавіахіму”¹¹.

Через короткий час до Харкова стали надходити перші повідомлення від секретарів окружних партійних комітетів (ОПК) про організацію загонів, а також про внесення у зв'язку з новими

вимогами доповнень до існуючих політико-мобілізаційних планів. Зокрема, секретар Бердичівського ОПК 2 жовтня 1928 р. звітував до ЦК КП(б)У про рішення мобілізаційної трійки приступити до формування у Бердичеві окремого батальйону у складі двох стрілецьких рот по три стрілецькі взводи у кожному, взводу управління, а також санітарної і господарської частини (загалом 335 осіб, у тому числі 49 командирів, 288 бійців). Водночас у Казатині планувалося створити окрему стрілецьку роту у складі трьох стрілецьких, одного кулеметного взводів, взводу управління (загалом 187 осіб, у тому числі 23 командири, 164 бійці)¹². Детальний план “охорони революційної законності і внутрішнього порядку в місті та окрузі при мобілізації та у військовий час” був представлений у Харків Одеським ОПК¹³. Згідно з ним, у разі воєнної небезпеки до повного відмобілізування військ ДПУ і міліції зведені у комуністичні загони партійці, комсомольці та абсолютно лояльні радянській владі позапартійні, крім охорони важливих об’єктів, мали залучатися й до операцій по вилученню “спеціально-небезпечного кримінального” і “соціально-небезпечного політичного” елементів, жорсткий нагляд за якими здійснювався у мирний час міліцією та ДПУ¹⁴. У відповідності з вказівками вищого партійного керівництва ОПК також передбачав ряд запобіжних заходів проти ведення “контрреволюційної друкованої та усної агітації”, розраховуючи головним чином на комсомольців-підлітків. Зокрема, з отриманням телеграми про мобілізацію ОПК планував направити у розпорядження районних відділень міліції по 25 комсомольців непризовного віку, кожен з яких мав взяти “на обслуговування” певну частину Одеси (один-два квартали). Крім спостереження за вивішуванням об’яв таким комсомольцям належало на вулицях, збірних пунктах та в інших публічних містах “прислухатися до тих розмов, котрі вестимуться у групах людей”¹⁵. Здобута у таких спосіб інформація з одного боку мала слугувати джерелом вивчення спецорганами настроїв населення міста, а з іншого – сприяти проведенню оперативних заходів по вилученню осіб, вороже наставлених до радянської влади.

Станом на 5 грудня 1928 р. матеріали про організацію комуністичних загонів надійшли у Харків з 25 окружних партійних комітетів; п’ять секретарів ОПК спромоглися представити також міркування відносно корекцій політико-мобілізаційних планів¹⁶. Мережа запланованих до розгортання в округах республіки комуністичних загонів виявилася доволі значною, що було й зрозумілим, зважаючи на вимогу “Положення” про зарахування

до складу загонів “усіх без виключення комуністів”. Так, у Коростенській окрузі мало бути сформовано шість окремих стрілецьких взводів (ст. та м.Коростень, Овруч, Олевськ, Малин, с.Городниця), Кременчуцькій – одну стрілецьку роту (Кременчук), два стрілецькі взводи (Крюків, Олександрія), Луганській – окрему стрілецьку роту (Луганськ), кавалерійський ескадрон (Лозово-Павловськ), п’ять стрілецьких взводів (Алчевськ, Сорокіно, Ровенецьк, Дмитрівськ), Білоцерківській – окрему стрілецьку роту (Біла Церква), п’ять окремих стрілецьких взводів (Фастов, Тараща, Сквіра, Богуслав, Володарка), Шевченківській – одну стрілецьку роту (Черкаси), три стрілецькі взводи (Сміла, Золотоноша, Корсунь), Київській – стрілецький полк (Київ), Одеській – стрілецький полк (Одеса), стрілецькі взводи (у Березівці та всіх районних центрах округи), у Харкові – стрілецький полк, кавалерійський ескадрон, автобронедивізіон, самокатний взвод, п’ять окремих стрілецьких рот, стрілецький взводі т.д.¹⁷ Загалом по республіці згідно з попередніми розрахунками планувалося розгорнути близько 20 стрілецьких полків (середня чисельність особового складу кожного з них 1600 осіб), щонайменше 70 окремих стрілецьких рот (середня чисельність кожної – 180 осіб), 150 окремих стрілецьких взводів (середня чисельність кожного – 60 осіб) та ін.¹⁸ Усі ці військові одиниці належало звести у 328 комуністичних загонів, на озброєння яким командування УВО мало передати 29544 гвинтівки, 692 станкових, 923 ручних кулеметів, 16204 револьвери, 60 шабель¹⁹. Загальна чисельність особового складу загонів обраховувалася у 55642 осіб (начсклад – 7468, рядові бійці – 48181 осіб) – приблизно половину з тих 127937 партійців і кандидатів у члени ВКП (104167 чоловіків, 23770 жінок), котрі за даними мобілізаційної трійки ЦК КП(б)У могли залишитися у тилу після оголошення мобілізації²⁰.

Утім, перші результати проведеної в округах роботи по реалізації проекту утворення комуністичних загонів судячи по всьому не задовольнили партійне керівництво. Це засвідчувала, зокрема, директива ЦК КП(б)У № 042136/т від 13 грудня 1928 р.²¹ Нарікання Харкова викликала насамперед нереальність планів окружних партійних комітетів: хтось пропонував утворювати в районах танкові загони, хтось, маючи на обліку в окрузі лише 250 кавалеристів і 50 придатних для служби коней, планував розгорнути цілий кавалерійський полк, а хтось – команду самокатників із 100 осіб, маючи в районі лише 5 велосипедів²². Основна претензія ЦК

КП(б)У зводилася, однак, до порушення вказівок відносно строгої таємності проведення робіт по організації загонів. “Конспірація, – наголошувалося в директиві, – не на належній висоті. У деяких округах товариші, призначені в якості командирів взводів, дізналися про це. Про те, що триває розгортання комуністичних загонів поінформоване значно більше коло людей, чим це вимагала директива ЦК за № 042106/т. У зв’язку з цим у деяких округах помічаються розмови про те, що створюються загони червоних фашистів і т. ін.”²³

Для виправлення існуючих недоліків та коригування подальшого плану дій 22 грудня 1928 р. ЦК КП(б)У провів спеціальну нараду військових інструкторів округів²⁴. Затверджений на засіданні ЦК КП(б)У 18 січня 1929 р. висновок наради про те, що “дислокування загонів у більшості округ складено без врахування політико-економічного стану району”²⁵, а також чітка вказівка ЦК ВКП(б) секретарям ЦК нацкомпартій, крайкомів, обкомів і губкомів (циркуляр № 11250/с від 15 березня 1929 р.) у подальшому планувати створення комуністичних загонів у найтіснішому контакті з реввійськрадами, політуправліннями військових округ та органами ОДПУ, керуючись при цьому “політичним станом відповідних районів і оперативними вимогами”²⁶ вказувало на те, що сталінське керівництво, продовжуючи силовий тиск на село, реалістично оцінювало свою потенційну слабкість у тилу з початком війни, боялося цього і, виходячи з формули “ліпше менше та ліпше”, прагнуло мати у своєму розпорядженні не аморфну масу людей з партійним квитком у кишені, а дієву частину рядової партійної маси.

Навесні 1929 р. згідно з директивами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У у ряді округ республіки було проведено пробні екстрені збори бійців комуністичних загонів. Зокрема, на початку березня у Кам’янець-Подільській окрузі ОКП здійснив персональний виклик 126 комуністів, начебто для надсилання їх для приборкання повстання у Криму. За інформацією секретаря ОКП Ікса, на збірний пункт не з’явилося більше третини викликаних: 40 осіб просто не вдалося розшукати через зміну місця проживання, п’ять – відверто проігнорували розпорядження парткомітету. За місцем призначення зібралося 81 комуністів, у тому числі 50 осіб – раніше призначеного у повідомленні строку. Поряд із цим 10 з прибулих комуністів подали керівництву заяви про свою удавану хворобу, іще двоє відмовилися їхати за призначенням, виявивши готовність здати картку кандидата у члени ВКП(б). Були й такі,

хто намагався уникнути небажаної поїздки, посилаючись на термінову роботу, потребу догляду за хворою дружиною тощо²⁷. Більш вдалими були збори в Артемівську, де по тривозі проти ночі 7 травня 1929 р. на збірний пункт з'явилося 803 комуніста. Однак і в цьому пролетарському районі були відзначені спроби частини комуністів під різними приводами уникнути призову, і відсоток неявки (128 осіб, 13%) виявився помітним²⁸. Такі неоднозначні результати пробних мобілізацій очевидно переконали вище партійне керівництво у потребі відмовитися від попередніх масштабних планів зарахування до комуністичних загонів усіх без винятку комуністів. На початку літа 1929 р. питання про потребу скорочення кількості комуністичних загонів та розбиття цих останніх на першочергові та другочергові було винесене на засідання мобілізаційної трійки ЦК КП(б)У²⁹. 21 червня 1929 р. ПУ Української військової округи представив до Організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У більш скромний проект розгортання комуністичних загонів у 41 окрузі УСРР, запропонувавши обмежитися формуванням 35 стрілецьких рот, 17 стрілецьких взводів, 7 стрілецьких батальйонів, трьох взводів самокатників, особовий склад яких мав становити 10485 осіб, у тому числі 1411 командирів, 9074 бійців³⁰.

Тим часом обстановка в Україні ставала дедалі напруженою. Проведення на початку 1930 р. кампанії ліквідації куркульства як класу – депортація у Північний край близько 100 тис. селян, форсована примусова колективізація сільського господарства, черговий антирелігійний штурм на фоні нескінченних хлібозаготівель переповнили чашу терпіння. Взимку, а особливо навесні 1930 р. українська територія перетворилася на арену справжніх боїв між масою повсталого селянства і військами ДПУ, до складу яких, як можна судити за документами, таємно були введені не тільки спеціально відібрані підрозділи РСЧА³¹, але й комуністичні загоны. З'ясування ступеню участі цих останніх у силових акціях на селі потребує додаткових дослідів, які, на жаль, усе ще утруднює важкий доступ для дослідників документів з історії радянських спецслужб. Доказом участі комуністичних загонів у каральних акціях на селі можуть слугувати, зокрема, датований 3 лютого 1930 р. лист Штаба УВО № с/0051 до ЦК КП(б)У, що містить відомості про готовність армії видати комуністичним загонам прикордонних округ Правобережної України до 3 тис. гвинтівків і відповідну кількість патронів³²; повідомлення секретарів Проскурівського, Бердичівського, Одеського ОПК про отримання

зброї³³, а також лист секретаря Конотопського окружного комітету партії до мобілізаційної трійки ЦК КП(б)У № 118/сс від 15 квітня 1930 р. зі згадкою про використання комуністичного загону “у дні вилучення куркульства” та наріканнями на те, що силами самих міських ланок сформувати такий загін не вдалося³⁴.

Зафіксовані спецорганами у 1930 р. (далеко не всі!) випадки актів тероризму (2779), масових і групових виступів в українському селі (у березні – 2945, протягом року 4098 хвилювань, щонайменше 956587 учасників)³⁵ говорили самі за себе: найчисельніша верства населення України відверто позиціонує себе противником радянської влади й психологічно не лише готова, але й бажає воювати проти неї. Це стосувалося й частини рядових комуністів і комсомольців, посилення антирадянських проявів у масі яких постійно фіксувалося спецорганами. Події кількох наступних років – розгортання терору, примусове загнання хліборобів до колгоспів, руйнування селянських господарств і нарешті голод аж ніяк не могли змінити вищезазначену ситуацію на краще. 11 серпня 1932 р. Й.Сталін у листі до Л.Кагановича прямо констатував: у разі можливої війни радянській владі в Україні нема на кого розраховувати. “... Україну ми можемо втратити. – Писав Сталін. – Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Креденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській Компартії (500 тисяч членів, хе-хе) обертається чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (і ззовні) партії, проти партії³⁶”.

Усі ці події, звичайно, не могли не відбитися на проекті комуністичних загонів, який поступово став згортатися. З березня 1931 р. ПУ УВО в листі до ЦК КП(б)У вказувало на потребу “з метою найбільш повного політичного забезпечення військ у воєнний час” розгортання у 27 населених пунктах України 12 стрілецьких рот, 11 стрілецьких взводів, одного стрілецького батальйону, двох стрілецьких полків (в Одесі та Миколаєві)³⁷. Дещо пізніше ЦК КП(б)У повідомляв ПУ УВО про організацію у 23 населених пунктах республіки 10 стрілецьких рот, 10 взводів, 9 батальйонів (по три в Одесі, Миколаєві, Херсоні)³⁸. У 1932 р. згідно з інформацією начальника IV сектора ПУ УВО список комуністичних загонів, що мали бути розгорнуті у відповідності з планом мобілізаційного розгортання (МР-11) обмежувався 10

населеними пунктами. Тут мали бути сформовані 8 стрілецьких батальйонів, 3 стрілецькі взводи, 3 стрілецькі роти³⁹. 27 квітня 1933 р. військово-політичне командування УВО пропонувало генеральному секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору “у зв’язку з проробленням політичних заходів по мобілізаційному і оперативному плану УВО” передбачити розгортання на терені України мережі комуністичних загонів, аналогічної мережі 1932 р. При цьому вказувалося на потребу “ретельного відпрацювання питань підбору кадрів начскладу для комуністичних загонів, організації більш дієвої військової підготовки усього особового складу”⁴⁰. Нарікання військового командування на недостатній рівень військової підготовки бійців комуністичних загонів фактично засвідчувало те, що практика тренування майбутніх бійців преторіанської гвардії поступово перетворювалася на пусту формальність. На це вказував 1 лютого 1933 р. у своєму листі до Секретаріату ЦК КП(б)У й відповідальний інструктор ЦК Шугля, котрий здійснював обстеження стану комуністичних загонів у районах Харківської, Одеської, Вінницької і Чернігівської областей. “Райпарткоми, – висновував він, – питаннями бойової готовності ком[уністичних] загонів не займаються, колись складені списки не перевіряються, штати підрозділів не доукомплектовуються, місцями в організованих загонах заняття не проводяться”⁴¹. Така ситуація очевидно зберігалася і в наступні роки. У всякому разі 21 червня 1935 р. секретар Одеського ОКП доповідав у відділ керівних партійних органів ЦК КП(б)У: “... вважаю за необхідне поставити наступне: 1) комуністичні загони при теперішньому їхньому стані (відсутність зброї, спорядження, відсутність навчання) – себе не виправдовують. Було б доцільно мати загони, складені з невійськовозобов’язаних у складі робітничих формувань ОСО, з котрими може проводитися навчання”⁴². Чи збереглися у подальші роки комуністичні загони невідомо. Враховуючи на специфіку дії бюрократичної машини радянської системи вповні можливо, що формально вони продовжували своє існування до початку Другої світової війни. Можливо, з розкриттям у РДВА матеріалів фонду Організаційно-мобілізаційного управління РСЧА (ф.39415), Секретаріату НКО СРСР (ф.33987, оп.3) дослідникам вдасться розшукати якісь конкретні відомості щодо цього. Ясно, однак, що попередній таємний проект сталінського керівництва розгортання на терені УСРР широкої мережі комуністичних загонів провалився вже на початку 30-х рр., і основною причиною цього стало виявлення нелояльності

сталінському режиму значних мас населення республіки, у тому числі й з боку рядових комуністів.

-
- ¹ Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.33988. – Оп.2. – Спр.671. – Арк.132-135.
 - ² Там само. – Арк.135.
 - ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.21. – Спр.33. – Арк.1
 - ⁴ Там само. – Арк.2-6.
 - ⁵ Там само. – Арк.8-28.
 - ⁶ Там само. – Арк.2.
 - ⁷ Там само. – Арк.4.
 - ⁸ Там само. – Арк.36-38.
 - ⁹ Там само. – Арк.36.
 - ¹⁰ Там само. – Арк.37-38.
 - ¹¹ Там само. – Арк.48зв.
 - ¹² Там само. – Арк.55.
 - ¹³ Там само. – Арк.51-52зв.
 - ¹⁴ Там само. – Арк.52.
 - ¹⁵ Там само. – Арк.52зв.
 - ¹⁶ Там само. – Арк.57.
 - ¹⁷ Там само. – Арк.64-66.
 - ¹⁸ Там само. – Арк.64-66.
 - ¹⁹ Там само. – Спр.75. – Арк.26, 30.
 - ²⁰ Там само. – Арк.26, 30.
 - ²¹ Там само. – Спр.33. – Арк.59-62.
 - ²² Там само. – Арк.59.
 - ²³ Там само. – Арк.62.
 - ²⁴ Там само. – Арк.67.
 - ²⁵ Там само. – Спр.75. – Арк.3, 10.
 - ²⁶ Там само. – Арк.1.
 - ²⁷ Там само. – Арк.128.
 - ²⁸ Там само. – Арк.152-154.
 - ²⁹ Там само. – Арк.128.
 - ³⁰ Там само. – Арк.164.
 - ³¹ Докладніше див: Гриневич Л.В. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима-весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології та поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.7. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С.285-298.
 - ³² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.21. – Спр.126. – Арк.8.
 - ³³ Там само. – Арк.9, 11, 15.
 - ³⁴ Там само. – Арк.17.

-
- ³⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 г. – М.: РОССПЭН, 2000. – С.801, 803.
- ³⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Составители О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.273-274.
- ³⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.21. – Спр.193. – Арк.1, 11.
- ³⁸ Там само. – Спр.31. – Арк.4.
- ³⁹ Там само. – Спр.272. – Арк.3. За розрахунками ДПУ УСРР мережу комуністичних загонів у республіці в цей період мали формувати бійці 3 стрілецьких батальйонів, 4 рот, 4 взводів (1440 гвинтівок і 172800 патронів до них, 44 револьвери й 924 патрони до них), дислоковані в 11 населених пунктах республіки. Там само. – Арк.86.
- ⁴⁰ Там само. – Спр.329. – Арк.5.
- ⁴¹ Там само. – Спр.336. – Арк.15.
- ⁴² Там само. – Спр.359. – Арк.55.